UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De herinnering voorbij

Jeurgens, C.

Publication date
2010
Document Version
Final published version
Published in
Oorlogsgetroffenen WO2. Terugkeer, opvang, nasleep
License
Unspecified

Link to publication

Citation for published version (APA):
Jeurgens, C. (2010). De herinnering voorbij. In *Oorlogsgetroffenen WO2. Terugkeer, opvang, nasleep* (pp. 55-62). NIOD.

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:14 Oct 2026

De herinnering voorbij

Charles Jeurgens

Traumatische ervaringen kunnen er de oorzaak van zijn dat 'de tijd niet ophoudt met níet voorbij te gaan'. Claude Lanzmann, van wie deze uitspraak afkomstig is, leidt ons hiermee meteen naar de kern van de ingewikkelde relatie tussen processen van herinneren, vertellen, herdenken, herbeleven, verwerken en verbeelden. Traumatische ervaringen worden in tegenstelling tot gewone herinneringen niet op een gewone manier in onze hersenen opgeslagen. Juist omdat iemand een gebeurtenis heeft meegemaakt die het hele voorstellingsvermogen en verwachtingenpatroon te boven gaat, blijven dergelijke ervaringen op onvoorspelbare wijze hun verwoestende invloed op het leven van de slachtoffers uitoefenen. Natuurrampen en oorlogssituaties zijn bekende en beruchte veroorzakers van traumatische ervaringen. Plotseling verlies van levens van naasten, verlies aan bezittingen of verlies van de eigen waardigheid kunnen bij de slachtoffers levenslange littekens veroorzaken die nooit tot rust komen en voortdurend blijven opspelen.

Ongemakkelijk verleden

Het is de vraag hoe traumatische ervaringen, waarvan grote groepen mensen binnen een gemeenschap gelijktijdig slachtoffer zijn geworden, hun uitwerking hebben op het niveau van de samenleving. Kan voor een samenleving als geheel ook gelden dat 'de tijd niet ophoudt met níet voorbij te gaan'? Als we kijken naar landen die nog maar kortgeleden hun onderdrukkende regime van zich af wisten te schudden, kunnen we vaststellen dat ze vaak veel energie steken om met hun ongemakkelijk verleden in het reine te komen. Dit om te voorkomen dat de geschiedenis een belemmering blijft vormen voor hun verdere ontwikkeling. Een goed voorbeeld van dergelijke pogingen zijn de Waarheid- en Verzoeningscommissies in landen als Zuid-Afrika en Sierra Leone. Ze zijn niet primair bedoeld om aan te klagen maar wel om de schendingen uit het verleden bloot te leggen met de bedoeling een brug te slaan tussen het verleden van een diep verdeelde samenleving, gekarakteriseerd door strijd, conflict, stilzwijgend lijden en onrechtvaardigheid en een toekomst gebaseerd op erkenning van de mensenrechten, democratie en vreedzaam samenleven. Vanuit het besef dat het merendeel van de inwoners in deze landen óf in de schoenen van de dader óf in die van het slachtoffer stond, waardoor bij massale vervolging van de schuldigen de samenleving tot stilstand zou komen, is voor deze strategie van waarheid en verzoening gekozen. Van een wat andere orde, maar ook bedoeld om het ongemakkelijke verleden

Een sergeant van het Amerikaanse leger bekijkt een kaartenbak met beschrijvingen van geroofde goederen door Goering. (NIOD)

een plek te geven, is bijvoorbeeld de oprichting van het Poolse Instituut van Nationale Herinnering in 1998. Het beoogt, evenals de gelijksoortige initiatieven in Slowakije, Tsjechië en Hongarije, de herinnering te bewaren aan het leed en aan de verliezen die door de bevolking van deze landen is geleden tijdens en na de Tweede Wereldoorlog en aan het verzet tegen de nazi's en latere communistische bezetters.

Nationaal geheugen

Als een rode draad door al deze initiatieven loopt het belang dat wordt gehecht aan het aspect van de herinnering. Het idee dat, wanneer de herinneringen aan een pijnlijk en onrechtvaardig verleden worden erkend en in de vorm van getuigenissen van slachtoffers, verklaringen van daders, symbolen van de onderdrukkende macht en van het verzet daartegen, foto's, filmmateriaal, documenten en objecten ook een plek krijgen in het 'nationale geheugen', daarmee ook de verwerking van dat verleden wordt bevorderd, vormt de kurk waarop de instituten die verantwoordelijk zijn voor het beheer van dit 'nationale geheugen' drijven. De hoop en verwachting is natuurlijk dat deze bijna therapeutische aandacht voor het erkennen en documenteren van een pijnlijke verleden, ervoor zorgt dat de tijd wel ophoudt met níet voorbij te gaan. Daarmee komen we op het terrein van de ingewikkelde relatie tussen herinnering, geheugen en het metaforisch gebruik ervan voor de documenten en objecten waarin of waarmee die herinneringen zijn vastgelegd. Dat het erkennen van een pijnlijk verleden voor de slachtoffers kan bijdragen aan de verwerking ervan en zeker als dat op bovengenoemde wijze gebeurt, kan ik me heel

goed voorstellen. Daarmee is echter niet gezegd dat we ook omgekeerd zomaar zouden mogen concluderen dat de instellingen die de 'herinneringen' van en aan het verleden bewaren (die het resultaat kunnen zijn van traumatische maar ook van gewone ervaringen) ook zomaar door kunnen gaan voor het geheugen van de samenleving.

Nederland

Laten we de pijlen eerst eens richten op de situatie in Nederland. Ook Nederland heeft zo zijn pijnlijke periodes gekend. Misschien wel meer dan we op het eerste gezicht zouden denken. Zonder nu overal meteen maar het etiket trauma op te moeten of te willen plakken, kunnen we zonder moeite een aantal voorbeelden uit het recente verleden noemen waaraan de herinnering nog steeds tot emotie, schaamte, commotie of pijnlijke discussies leidt. De terugkeer van de joodse Nederlanders na de Tweede Wereldoorlog, de politionele acties in Nederlands-Indië of de Nederlandse aanwezigheid in Srebrenica zijn zulke voorbeelden. De grootste collectieve wond uit de recente Nederlandse geschiedenis, de Tweede Wereldoorlog, leidde al binnen drie dagen na de bevrijding in 1945 tot de oprichting van een herinneringsinstituut. Meestal is daar veel meer tijd voor nodig. Zonder daar nu verder inhoudelijk op in te kunnen gaan, kan hiervoor de moeizame omgang met een andere pijnlijke episode uit de geschiedenis van Nederland gelden. Sinds de afschaffing van de slavernij verstreken op de kop af 140 jaren alvorens het *Nationaal instituut Nederlands slavernijverleden en erfenis* (NiNsee) zijn deuren kon openen.

Het in 1945 opgerichte Rijks-instituut voor Oorlogsdocumentatie schonk in zijn beginperiode grote aandacht aan het documenteren van de oorlogsperiode door mensen op te roepen hun dagboeken en brieven met oorlogsherinneringen bij het instituut in bewaring te geven. Het vasthouden van de persoonlijke herinneringen en het documenteren ervan waren belangrijke motieven in die tijd. Een paar jaar geleden is, als een soort 'last call' via het project *Erfgoed van de Oorlog* een nieuwe, grootschalige operatie van start gegaan om de herinneringen van en aan de Tweede Wereldoorlog en de nasleep ervan veilig te stellen. Hoe moeten we de hernieuwde aandacht voor het vastleggen, conserveren en bewaren van herinneringen aan de oorlog in onze eigen tijd duiden? We leven inmiddels 65 jaar na het einde van de oorlog in Europa. De overgrote meerderheid van de Nederlanders is geboren na die oorlog en heeft dus geen directe op eigen waarneming of ervaring gebaseerde herinneringen aan die oorlog. Zou er dan ook op het niveau van een cultuur zoiets bestaan als een transgenerationeel trauma waardoor de tijd ook voor een samenleving maar niet ophoudt met niet voorbij te gaan?

De toekomst van de herinnering

In november van het afgelopen jaar organiseerde *Humanity in Action in Nederland*, een internationale organisatie die zich richt op het onder de aandacht brengen van de rechten van minderheden in de samenleving, een conferentie met de naam *Future of the Past*. Deze conferentie was helemaal gewijd aan het vraagstuk van herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. Welke toekomst heeft die herinnering eigenlijk nu de oorlog steeds verder achter ons ligt? Een van de gasten was staatssecretaris Bussemaker van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, de verantwoordelijke bewindspersoon voor het programma Erfgoed van de Oorlog. In de toespraak die zij hield, verbond ze de betekenis van het actief houden van de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog aan het streven van de Nederlandse regering om actief burgerschap te stimuleren. Het gaat daarbij niet alleen om het herinneren en herdenken van het verleden als zodanig, maar vooral om de betekenis daarvan voor het heden en de toekomst. Actief burgerschap betekent immers dat burgers in staat gesteld moeten worden zelf antwoorden te vinden op de vragen die zij stellen om zo tot eigen oordeelsvorming te komen. Projecten die zich richten op het geven van voorlichting over de oorlog die aanzetten tot nadenken over Nederland kunnen om die reden dan ook rekenen op steun van de overheid. Maar omdat over enkele jaren de mensen die de oorlogsverhalen uit de eerste hand kunnen vertellen er niet meer zijn, zo is de redenering, is het nu nodig om activiteiten te ontwikkelen waardoor we straks ook nog beschikken over aansprekend materiaal, zodat burgers ook in de toekomst antwoorden op hun vragen kunnen blijven vinden. Het programma *Erfgoed van de Oorlog* voorziet hierin: verzamelen, conserveren en toegankelijk maken van de materiële en immateriële sporen: het erfgoed van de Tweede Wereldoorlog.[1] De gids die vandaag ten doop wordt

V=Victorie!, affiche (NIOD)

gehouden, is een van de vele tientallen projecten die door dit programma zijn mogelijk gemaakt. Een goede gelegenheid om de bijna symbiotische relatie die vaak tussen archieven, erfgoed, geheugen en herinneren wordt gelegd, nader te beschouwen.

Herinneringscultuur

In het programma van Erfgoed van de Oorlog ging het om het veiligstellen van erfgoed en was er geen ruimte voor onderzoek naar de vraag hoe de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog zich heeft ontwikkeld, of misschien beter hoe herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog zich hebben ontwikkeld en welke plaats de materiële en immateriële overblijfselen daarin innemen. Een nieuw NWO-programma moet hierin verandering brengen. Langzamerhand zijn we tot het inzicht gekomen dat de Tweede Wereldoorlog na 1945 door verschillende groepen op heel verschillende manieren is herinnerd, verbeeld en beleefd. Dit nieuwe onderzoeksprogramma wil de patronen in de geschiedenis van herinneren blootleggen en onderzoeken waardoor een herinneringscultuur wordt bepaald, gevoed en dus ook verandert.[2] Frank van Vree en Rob van der Laarse hebben over dit thema afgelopen jaar al een interessante bundel uitgebracht onder de titel *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*, waarin ze stilstaan bij het fenomeen van de veranderende herinneringen. Zij stellen vast dat in de eerste decennia na 1945 de oorlog vooral als een 'nationale' gebeurtenis werd herdacht waaruit het land verenigd en versterkt uit was gekomen. Pas veel later kwam er in de dominante herinneringscultuur ruimte voor de rampzalige gebeurtenissen die zich hadden volrokken binnen vervolgde groepen van de samenleving.

Grenzen van herinnering

Het is toe te juichen dat herinnering en herinneringscultuur ook binnen de geesteswetenschappen serieus object van onderzoek worden. Anderen hebben er hun verbazing al eerder over uitgesproken dat het curieus is dat het meer dan een halve eeuw moest duren alvorens historici en andere cultuurwetenschappers met de inzichten van de grondleggers van wat we tegenwoordig de herinneringsstudies of *memory-studies* noemen aan de slag zijn gegaan. Al in 1932 liet de Britse psycholoog Frederick Barlett zien dat de herinneringen die ons geheugen produceert in de praktijk steeds veranderen om de eenvoudige reden dat we tijdens het herinneren gebruik maken van beelden en concepten die van recentere datum zijn dan de herinnering zelf. Daarbij komt nog eens dat de beelden en concepten lang niet altijd van onszelf hoeven te zijn, zodat de herinneringen behoorlijk vertroebeld kunnen raken. De Hongaars-Duitse socioloog Karl

Mannheim en de Franse socioloog Maurice Halbwachs hebben erop gewezen dat het gezamenlijk ondergaan van ervaringen door een generatie kunnen leiden tot een gemeenschappelijke of collectieve herinnering. En hoewel we nog heel veel niet weten van het ontstaan van zogeheten collectieve herinneringen, is wel duidelijk dat de levende collectieve herinneringen hun ontstaan vooral danken aan de meest formatieve periode voor het ontstaan van de persoonlijke herinnering. Uit onderzoek is duidelijk geworden dat gebeurtenissen die de mens grofweg tussen zijn vijftiende en vijfentwintigste levensjaar meemaakt, vooraan in het geheugen blijven liggen. Herinneringen kunnen pas collectieve herinneringen worden wanneer een grote groep mensen uit die leeftijdscategorie niet alleen gelijksoortige gebeurtenissen meegemaakt, maar hierover onderling ook frequent blijft communiceren zodat er een gemeenschappelijk referentiekader ontstaat. De reikwijdte van actieve persoonlijke en collectieve herinneringen is echter in de tijd beperkt, of zoals Halbwachs het formuleert: "omdat alles wat een oud lid van onze familie ons over een tijdperk heeft geleerd, verbonden blijft met de herinnering aan zijn persoon, zal de kennis die we zo opdoen levendig en vol blijven."[3] Maar na drie, maximaal vier generaties is die herinneringsgrens bereikt en sterft de actieve herinnering onherroepelijk af en begint het vergeten. Tenzij de collectieve herinnering bewust gevormd of vastgelegd wordt. Bijvoorbeeld in archieven als 'lieux de mémoire'.

Herinneringen en archieven

De actieve, levende herinnering aan de Tweede Wereldoorlog is aan zijn laatste fase begonnen. Ik zelf heb de Tweede Wereldoorlog vooral leren kennen via de persoonlijke herinneringen die mijn grootvader aan deze periode bewaarde en aan mij heeft doorgegeven. Het zijn bij mij eigenlijk vooral herinneringen aan de verhalen die mijn grootvader over die tijd vertelde. Ik kan zijn herinneringen, die inmiddels via alle filters waardoor ik ze onbewust heen heb laten gaan, ook mijn herinneringen zijn geworden, nog door vertellen aan mijn kinderen, maar de afstand tot de gebeurtenissen waarover die herinneringen gaan, is groot geworden. Misschien is het juist deze angst voor het authentieke vergeten die ervoor zorgt dat onze generatie nog verwoede pogingen doet om de herinnering aan wat voor veel van onze ouders en grootouders als een traumatische, of op zijn minst een chaotische en verwarrende periode is geweest voor dat onvermijdelijke vergeten willen behoeden. Het is echter maar de vraag of dit redden van afstervende levende herinnering wel een reëel perspectief is. Herinneren is immers per definitie iets dat vanuit het heden gebeurt. Als er binnen het referentiekader van de over twee of drie generaties levende mensen weinig meer over is dat naar de levende herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog verwijst, belandt die periode definitief in het domein van de geschiedenis. Dan zal voor de dan levende genera-

Een Nederlands meisje, omringt door beddengoed van repatrianten uit Banjoebiroe, november 1945. (NIOD)

ties de Tweede Wereldoorlog in emotioneel opzicht geleidelijk aan net zo ver af komen staan van de eigen tijd als de gruweldaden uit de Tachtigjarige Oorlog dat zijn voor onze tijd. Daaraan zal een overdaad aan archieven en andere overblijfselen uit die tijd weinig kunnen veranderen. Herinneringen en archieven zijn weliswaar allebei fragmenten van een verdwenen wereld, maar ze zijn, zoals de Canadese archiefwetenschapper Laura Millar terecht opmerkt, zeker niet gelijk te stellen aan elkaar. Archieven zijn hooguit 'triggers' die herinneringen kunnen oproepen. Tenminste als ze op een of andere manier de levende herinneringen die in het geheugen zijn opgeslagen, weten te raken. En wat misschien nog wel belangrijker is: herinneringen zijn geladen met emotie, terwijl archieven als zodanig emotie ontberen. De minutieus bijgehouden kaartenbakken met gegevens van opgepakte joden hebben alleen een emotionele lading voor hen die weet hebben van het lot van de mensen die op die kaarten geregistreerd werden.

De tijd die niet ophoudt met niet voorbij te gaan

Herinneringen en archieven zijn mijns inziens, zeker op de langere termijn, niet vanzelfsprekend met elkaar verbonden. Archieven zijn veel eerder te beschouwen als getuigen die ten behoeve van de geschiedenis kunnen worden opgeroepen. Het aantal beschikbare getuigen van een bepaalde gebeurtenis of episode weerspiegelt naar alle waarschijnlijkheid wel het gewicht dat men er bewust of onbewust aan toekende in de tijd dat die gebeurtenis nog deel uitmaakte van de levende herinnering. Als een samenleving nog lange tijd in de ban is van een gebeurtenis, ook al is

die gebeurtenis zelf al lang voorbij, heeft dat dus ook zeker zijn weerslag op de collectievorming. Het project *Erfgoed van de Oorlog* is daar een goed voorbeeld van. Het is het verlangen van onze generatie om zoveel mogelijk getuigenissen van die oorlogsperiode in onze archieven en andere erfgoedinstellingen te bewaren, en ervoor te zorgen dat wat er is verzameld ook zo goed mogelijk geconserveerd en optimaal toegankelijk te hebben. Het zou me niets verbazen als de Tweede Wereldoorlog straks niet alleen een van de best gedocumenteerde, maar ook een van de best toegankelijke periodes uit onze geschiedenis is. *Erfgoed van de Oorlog* is bij mijn weten het enige project waarbij de rijksoverheid het uitgangspunt hanteert dat materialen van particuliere herkomst even belangrijk zijn als het overheidsmateriaal om een goed beeld te kunnen vormen van de Tweede Wereldoorlog.

De kans is groot dat toekomstige onderzoekers die geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van de twintigste eeuw, vanwege de grote hoeveelheid archief- en ander erfgoedmateriaal uit en met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog, steeds weer bij die oorlog uit zullen komen. Zonder dat ik over cijfers beschik, heb ik het vermoeden dat het aantal getuigen van en over de oorlogsperiode in de collecties van de Nederlandse erfgoedinstellingen afgemeten aan de tijdsduur van die periode en in vergelijking tot tal van andere gebeurtenissen in diezelfde eeuw onevenredig groot is. De vergelijking met die traumatische herinneringen dringt zich dan toch weer op. Onderzoekers naar de twintigste eeuw zouden straks op grond van de dominante aanwezigheid van erfgoed van en over die oorlogsperiode best eens kunnen concluderen dat het er wel op leek alsof de oorlog in de rest van die eeuw maar niet ophield met níet voorbij te gaan. Misschien zitten ze dan niet eens zover van de waarheid.

NOTEN

1 Http://www.minvws.nl/toespraken/ohw/2009/herinneren-en-herdenken-vraagt-om-actief-burgerschap.asp (raadpleegdatum 1 januari 2010)
2 NWO-onderzoeksprogramma, Dynamiek van de herinnering - Nederland in de Tweede Wereldoorlog (juli 2009)
3 Maurice Halbwachs, Het collectief geheugen (Leuven 1991) 22.